

FİLOLOGİYA

UOT 82-1

**AZƏRBAYCAN-TÜRK XALQ SUFİZMİNİN YARANIB
FORMALAŞMASINDA ŞAH İSMAYIL XƏTAYI
POEZİYASININ ƏHƏMİYYƏTİ**

Ləman OSMANOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22 noyabr 2025; çapa qəbul edilmişdir: 2 dekabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.

Received: 22th of November, 2025; accepted: 2th of December, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Açar sözlər: *Xətayi, ozan, aşiq, poeziya, sufi, panteist, xalq, türk, saz, dastan*

Giriş

Xalq dilinə, xalq bədii məfkurəsinə münasibət Şah İsmayıl Xətayi poeziyasının, ümumiyyətlə, Xətayi şəxsiyyətinin öndə gələn prioritetlərindən biri olmuşdur. Onun həyatı kimi yaradıcılığı da başdan-ayağa xalqa, millətə olan bağlılığıyla tarixə düşmüşdür. Bu bağlılığın ən bariz göstəricilərindən və nəticələrindən biri və bəlkə də birincisi onun heca vəznli şeirləridir. Heca vəznli şeir dedikdə, əlbəttə ki, ilk növbədə ozan-aşiq ədəbiyyatı düşünəlməlidir. Lakin bundan əlavə şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri olan folklor nümunələri, o cümlədən varsağılar, bayatılar və digər mənzum formalar da Xətayi poeziyasının maraqlı tərəflərindən biridir.

“Azərbaycan ədəbiyyatında Həsənoğlu (XIII əsrin əvvəlləri) ana dilində ilk şeiri yazmış, Qazi Bürhanəddin ana dilində ilk divan bağlamış, İmadəddin Nəsimi anadilli şeirimizi bədii-fəlsəfi yüksəkliyə qaldırmış, fəqət heca vəznində Yunus Əmrədən sonra ilk klassik nümunələri öz yaradıcılığında klassik şeir ənənələrini və poetikasını xalq şeiri ilə uğurla sintez edən Şah İsmayıl Xətayi olmuşdur” (4, s. 276). Ancaq qeyd etmək istərdik ki, xalq şeiri üslubunda yazmaq təkcə poetik fərqlilik və ya özəllik deyil, həm də xəlqilik, yəni xalq psixologiyasını daşımaq, onu yönləndirə bilmək, ona aid ola bilməkdir. Xüsusilə də təsəvvüf fəlsəfəsini əks etdirən heca vəznli ədəbiyyat Şah İsmayıl Xətayinin timsalında tam mənası ilə türk xalq təsəvvüfünün varlığı demək idi. Xoca Əhməd Yəsəvidən başlayan bu təşəbbüs, yəni ürfani hikmətləri sadə xalqın anlayacağı dildə qələmə almaq missiyası Xətayi qələmində daha uca, daha uğurlu və daha məqsədyönlü şəkil aldı.

Bunu da etiraf etmək lazımdır ki, o dövrün bədii dili ürfani və təsəvvüfi cazibənin tərkibində idi. Məcəzi ünsürlərin, məsələn, zahiri gözəlliklərin rəmzlərə və simvollara çevrilməsi təkcə divan ədəbiyyatının bədii metodu deyildi. Yunus Əmrənin ağacdən hazırlanan su çarxına “dərdli dolab” deyərək onu aşiqin və eşqin gərdişi, dövrünü, dönməsi kimi dərin mənalarla yükləməsi əsl ürfani hadisə, əsl təsəvvüf simvolikası idi.

1. Dastançılıq ənənələrində xalq sufizmi və Şah Xətayi poeziyası

Ümumtürk dastançılıq ənənələrinin Azərbaycan formatının yaranması məhz Səfəviliklə və birbaşa Şah İsmayıl Xətayinin adı ilə bağlıdır. Çünki bu dastançılıq prinsipləri hər şeydən əvvəl qəhrəman və qəhrəmanlıqlara müqəddəslik, sakrallıq kimi keyfiyyətlər

* doktorant, Naxçıvan Dövlət Universiteti

e-mail: lemanerebqizi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4807-5460>

<https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3062>

yükləməklə yaranırdı. Xalq arasındakı həmişəyaşarlığın, qeyri-adiliyin və doğmalığın ana qayəsini də məhz bu müqəddəslik prinsipləri təşkil edirdi. “Təsəvvüfün və ürfanın xəlqiliyi” dedikdə biz təkcə xalq təsəvvüfünü, xalq ədəbiyyatından və milli folklardan gələn ürfani elementləri nəzərdə tuturuq. Bu xəlqiliyin mahiyyətində yatan əsas məfhum klassiklərin ümumillik fəlsəfəni təşkil edən əqidə və məfkurələrinin xalq tərəfindən mənimsənilib dərk olunmasıdır” [1, s. 204-208]. Bu sakrallığın, bu ilahiliyin məlum coğrafiyadakı və məlum tarixi dövrdəki yeganə və əsas bazası ürfan və təsəvvüf idi. Xətayinin həm əruz, həm də heca vəznli şeirlərindəki “şah”, “pir”, “mürşid”, “Mehdi” kimi açar rolu oynayan kodlaşmış ifadələr məhz bu missiyanın uğurla həyata keçirilməsindəki bədii atributlardır. S. Xavəri qeyd edir: “Əgər Əhməd Yəsəvi poeziyasında müridə verilən əxlaq dərsləri içərisində ilahi dərgaha qovuşmağın yeganə vasitəsi kimi eşqə sadıqlıq təbliğ olunurdusa, Yunus İmrədə ilahi dərgaha qovuşmuş salikin vüsəl nəğmələri əsas yer tutursa, Şah İsmayıl Xətai poeziyasında mürşidə sadıqlıq təriqətin əsas prinsipi kimi qabardılır” [5, s. 209-210]. Sitatda yer alan fikirlərdən aydın olur ki, təsəvvüfdəki “mürşid-mürid” münasibətləri zamanından və məkanından asılı olmayaraq, demək olar ki, dəyişməz qalır.

Xüsusilə də onun heca vəznli mənzumələri bu baxımdan daha perspektivli görünür. El arasında qədim dövrlərdən bəri məşhur olan ozanlar, dədələr, varsaqlar, akınlar, baxşılar, aşıqlar Xətayinin heca vəznli şeirlərinin xəlqi tərəfinin ortaya çıxmasında əsas təməl rolunu oynamışdılar.

Xətayinin heca vəznli şeirlərini bir neçə yerə bölmək olar. Onun nəsihətəməz şeirləri, aşıqanə qoşma və gözəlləmələri, eyni zamanda aşıq gəraylıları, həmçinin varsağı və bayatı kimi unikal xalq ədəbiyyatı janrındakı əsərləri bu təsnifata daxil edilə bilər.

Şah İsmayıl Xətayinin nəsihətəməz qoşmalarında qədim türk ozanlarından və dədələrindən gələn ağsaqqallıq, müdriklik dayanır:

*Qarşıda qarıca dağı gördünmü?
Yoldurmuş əyyamın, əriyib gedər;
Axar sulardan sən ibrət aldınmı?
Yüzünü yerlərə sürüyüb gedər. [3, s. 330-331]*

Elə ilk misralardan Dədə Qorqudsayağı nəsihətəməzlik və ruhani saflıq hiss olunur. Dağlardan, sulardan ibrət almaq hikməti qədim türk şamanlığından, türk paqanist inanclarından gələn bir keyfiyyət kimi önümüzdə çıxır. Böyük ədəbiyyatşünas alim F.Köprülü yazır:

“Türklər üzərində ən qüvvətli təsirə malik olan İslamiyyətin daxil olub yerləşməsindən sonra belə bütpərəstlik zamanından qalma əski ədəbi formalara, və ya əski mövzuların İslami bir rəng almış şəkillərinə təsadüf edilir.

Ən əski türk şairləri – tunqusların “şaman”, Altay türklərinin “qam”, yakutların “oyun”, qırğızların “baxşı”, oğuzların “ozan” dedikləri “sahir-şairlər”dir.” [7, s. 67]. Böyük alimin fikirlərindən çıxan nəticə bundan ibarətdir ki, türklər İslam öncəsi sakral dəyərlərini İslam təsəvvüfünün mütərəqqi ideya və forma qəliblərinə uyğun bir şəkildə yenidən və daha dərin mahiyyətlə davam etdirmişlər. “Qam”ların ozanlara, “baxşı”lara çevrilməsi həm tarixi zərurət, həm də fəlsəfi bağlılıq demək idi.

2. Əruz və heca vəznli şeirləri arasındakı ədəbi harmoniya

Onu da xüsusilə qeyd etmək istərdik ki, Şah Xətayinin əruz vəznli şeirləri nə qədər sadə və xalq dilinə yaxın bir tərzdə qələmə alınsa da, heca vəznli şeirlərindəki yuxarıdakı nümunəyə bənzər qeyri-adi arxaik ab-hava onun divanında az hiss olunur. Çox qəribədir ki, gənc sayılacaq yaşda dünyadan getmiş şair hər iki ədəbi istiqaməti yanaşı,

bir-birinə paralel olaraq çox gözəl və mükəmməl şəkildə təmsil edə bilmişdir.

*Sıra-sıra gələn ol ulu quşlar,
Sirlil olur, yaxmaz onu atəşlər,
Əvvəl əzəl meyvə verən ağaclar,
Onlar da qalmayıb, çürüyüb gedər* [3, s. 330-331].

Bu misralarda biz təbiətlə, onun müxtəlif ünsürləri ilə bağlılığı “sıra-sıra uçan” quşların, “meyvə verən” ağacların obrazında görürük. Lakin bunlar sadə bir el nəsihətindən ibarət misralar deyil. Xətayi nəsihətinin, Xətayi hikmətinin alt qatında mütləq şəkildə ürfani bir məsələ və sufiyanə rəmzlər yatır. Biz bu fərqliliyi onun bütün poeziyasında müşahidə edirik. Məsələn, elə bu bənddəki “ulu quşlar” ifadəsi sadəcə ədəbi bir tapıntı, və ya bənzətmə deyil. “Ulu” kəlməsinin yerinə hər hansı başqa bir sözdən istifadə etmək Xətayi kimi istedadlı qələm sahibi üçün çətin deyildi. Ancaq görünür ki, buradakı “quşlar” simvolik mənə daşıyır və hansısa insan təfəkkürünün, insan kamilliyinin məcazını ifadə edir. Çünki növbəti misradakı “sirlil olur, yaxmaz onu atəşlər” fikri birbaşa quşları, və ya hansısa bir təbiət hadisəsini inikas etdirmir. Buradakı quşların “sirlil” bizə qədim əfsanələri, dini kitablardakı rəvayətləri, Əttarın “Məntiqüt-teyr”ini, Mövlananın “Məsnəvi”sini, müxtəlif şairlər tərəfindən qələmə alınmış “Tutinamələr”i və s. xatırladır. Şah Xətayinin poetik qələmi məhz özündən əvvəlki sələflərinin möhkəm ürfani bazası üzərində təşəkkül tapmış və onu tamamilə yeni mərhələyə daşımış olan poeziyadır. Bu mərhələ məhz türk xalq təsəvvüfünün bu coğrafiyadakı tarixi varlığı və bir neçə əsr sürəcək olan fəlsəfi-sosial təsir gücündən ibarətdir. Şah Xətayi poeziyası onun mənsub olduğu səfəvilik ideologiyasını heç bir siyasi və coğrafi sərhəd tanımadan gələcəyə daşdı və bu gün də həmin missiya davam etməkdədir. Qılıncların, fütuhətin, tarixi təbəddülatın gücdən düşdüyü zamanlarda sözün, fəlsəfənin, hikmətin və bədiyyatın əbədiyaşarlığı bu baxımdan aydın bir şəkildə özünü göstərir.

3. Sufi-qizilbaş dünyagörüşü və Xətayinin heca şeirləri

Sufi-qizilbaş dünyagörüşünün Şah İsmayıl Xətayinin heca şeirlərindəki təzahürü özünəməxsus formaya və məzmununa sahibdir. Burada ürfani rəmzlərdən, məcazlardan daha çox açıq bədi üsluba, o cümlədən əhli-həq kəlamlarına və ələvi-bəktəşi deyişlərinə çox yaxın bir tərzə şahid oluruq. Əslində isə, həm əhli-həq kəlamlarında, həm də ələvi-bəktəşi deyişlərində Şah Xətayi poeziyasından kifayət qədər örnəklər mövcuddur. Lakin buradakı əsas məsələlərdən biri Səfəvilərin əhli-həqlərlə bağlılığıdır ki, bunun haqqında maraqlı bir mənbədə oxuyuruq: “Şeyx Səfiyyəddin Ərdəbili Şeyx Əhərinin xirqədarı və müridi olaraq, iki vasitəçi ilə onunla bağ qurmuşdur. Şeyx Zahid Geylaniyə yetişmədən öncə sirləri kəşf etmək məqsədilə Əhərinin türbəsinin yaxınlığında xəlvətə çəkilməmişdir. Bu yaxınlıq Əhərinin müridləri və tələbələrinin Səfəvi təriqətinə qatılmalarında önəmli bir rol oynamışdır. Digər Səfəvi şeyxləri və padşahları da təsəvvüf ərbabı kimi Şeyx Əhərinin türbəsinə böyük bir maraq göstərmiş və bu müqəddəs yeri ziyarət etmişdilər” [8, s. 226-261]. Şeyx Əhəri əhli-həq mürşidi idi. Sitatdan belə anlaşılır ki, əslində Ərdəbil şeyxlərinin ruhani-fəlsəfi bazasını Təbriz və ətrafındakı əhli-həq xanədanları və onların pır və mürşidləri olmuşdur. Bu faktın unikalığı həm də ondan ibarətdir ki, tarixi qaynaqlarda Şeyx Səfi xanədanının məhz əhli-həq firqəsi ilə bağlılığı haqda çox az və qeyri-dəqiq informasiyalara rast gəlirik.

Sufi-qizilbaş poeziyasına nümunə olaraq, yuxarıdakı nəsihətamiz heca şeirinin başqa bir bəndinə diqqət edək:

*Qadirsən, ey ulu şahım, qadirsən,
Üstümüzdə dörd guşəli çadirsən,
Hər nəyə baxsaq, orda hazırsan,
Cümləmizi birdən bürüyüb gedər [3, s. 330-331].*

Buradakı “şahım” kəlməsi müxtəlif, ancaq ideya-fəlsəfi baxımdan bir-birinin ziddi olmayan mənalarda dərk edilə bilər. Yəni həmin “şah” Xətayinin özü də ola bilər, onun “şah” dediyi, “şah” bildiyi hansısa gizli bir mürşid, pır də ola bilər. Çünki təsəvvüf dünyagörüşündəki təcəllə, donbadon, pərtöv (əks olunma), məzhər və sairə məsələlərin mövcudluğu bu barədə analogi düşünməyə imkan verir. Üçüncü misradakı “hər nəyə baxsaq, orda hazırsan” deyimi bu baxımdan sufiyanə düşüncə metodu ilə kəşişir. Bir şəxsin eyni anda müxtəlif yerlərdə görünməsi fikri Şərq mistisizmində Xətayidən öncə də vardı, Xətayidən sonra da davam etdi. Bu misradakı “hazır” ifadəsi isə sufilikdəki “məzhər” sözüylə eyni kökdəndir. “Allahın məzhəri”, yəni onun hüuru, onun görüntüsü anlamındakı bu ifadə Xətayi şeirindəki “şah”lıq anlayışının nəzəri strukturunu təşkil edir ki, bu da sufi-qızılbaş dünyagörüşünün ana xətlərindən biri sayılır:

*Dərindir bizim dəryamız, boylanmaz,
Min bir kəlam desəm, biri anlanmaz.
Kişi iqrarsız yollara yollanmaz,
Yolları qoynunda yürüyüb gedər.*

*Şah Xətayim söylər sözü özündən,
Dərvişlərin sağınıbdır gözündən,
Olur-olmaz münkirlərin sözündən,
Əsriyib könlümüz fərıyib gedər [3, s. 330-331].*

Qüdrətli söz sənətkarının “min bir kəlam desəm, biri anlanmaz” misrasındakı “min bir” ifadəsinin təsadüfi olmadığını düşünürük. Belə ki, əhli-həq cərəyanında mənzum şəkildə yazılıb-oxunan zikr və kəlamlara şərti olaraq “min bir kəlam” deyilir. “Min bir” ifadəsi ümumiyyətlə Şərq fəlsəfəsində və özəlliklə də türk xalq sufizmində xüsusi önəmə sahibdir. “Dərindir bizim dəryamız, boylanmaz” dedikdə isə, biz Şah Xətayinin təsəvvüfün gizli qalan batini mətləblərinin olduğu qənaətinə gəlirik. Çünki növbəti bənddə “Şah Xətayim söylər sözü özündən, dərvişlərin sağınıbdır gözündən” misralarında bəzi sufiyanə sirlərin sufi dərvişlərdən belə “sağındığı” – qorunduğu fikri meydana çıxır. Düşünürük ki, bu gizlilik Şah Xətayinin əhli-həqlərlə, başqa sözlə desək, təsəvvüfün “həqiqət” mərhələsi ilə bağlılığının ifadəsidir. Həmin əhli-həq cərəyanı müasir dövrümüzdə də böyük əksəriyyətlə gizli bir cərəyan hesab edilir və onların haqqında hələ də elm aləminə çox az şey məlumdur. Müxtəlif sufi təriqətlərinin kütləyə, ictimaiyyətə açıq olmasına baxmayaraq, Şah Xətayi onu, yəni “özündən” söylədiyini həmin kəlamları sufi dərvişlərdən də gizlədir və bəzən onları da bu şeirdəki kimi, “münkir”, yəni inkarçı adlandırır.

Şah İsmayıl Xətayinin poetik irsində özünəməxsus və müstəqil yerə sahib olan heca şeirləri öz vəzn xüsusiyyətlərinə, ölçülərinə, simmetrik parametrlərinə görə dəqiq və mükəmməl nəzm nümunələridir. Həmin dövrün yazılı və elitar poeziya mühitində bu vəsətdə heca şeirləri yazıb-yaratmaq, əlbəttə ki, başlı-başına bir novatorluq və mədəni cəsarət idi. Qeyd etdiyimiz kimi onun heca şeirləri arasında müdrik pır nəsihətlərini xatırladan mənzumələri kifayət qədərdir. Bu şeirlər bir el ağsaqqalının, xalq müdrikinin tövsiyə və dəlillərini xatırlatsa da, onların daxilindən ürfani xətt, sufiyanə amal əsas qayə olaraq keçir:

*Gəl öyüd verəlim, öyüd alırsan,
Xidmət eylə genə gülü bulunca,
Karvan gedər, sağın, geri qalırsan,
Haman əldən qoyma yolu bulunca.*

*Öldürsə də çıxmaz yoldan yol əri,
Gerçəklərin əlindədir yüyəni,
Göründü, seyr elə axan suları,
Qarışır ümmana seli bulunca... [3, s. 332].*

Bu misralarda yer alan öyüd-nəsihətin ümumi xarakter daşmadığı, yəni onların konkret olaraq “yol əri”nə, yəni təriqət əhlinə ünvanlandığı aşkardır. Bunlar sadəcə düzlük, paklıq, doğruluq üçün verilən adi nəsihətlər olmayıb, bəlli ərkanı, şərti, kodları olan və pirlər, mürşidlər, dədələr tərəfindən verilən dəsturlardır. “Öldürsə də, çıxmaz yoldan yol əri”, çünki həmin təriqət yolçusunun, həmin müridin “yüyəni”, ixtiyarı, iradəsi Xətayinin “gerçəklər”, “gerçək ərənlər” adlandırdığı ustadların əlindədir. Şah Xətayinin obrazlı dilində Haqq yolu, eşq yolu, ürfan yolu axan sulara bənzədilir. Həmin “axan sular” “seli bulunca”, yəni özündən daha üstün, daha qüvvətli yol əhlinə, gerçək ərənlərə rast gəldiyi zaman, onlardan dərs aldığı zaman ümmana, yəni elm və eşq dəryasına qovuşur. Buradakı “ümman” kəlməsi də Xətayi tərəfindən təsadüfən seçilməmişdir. “Ümman” ürfani məcazlar sistemində elmin və arifliyin cəm olduğu, nəhayətə yetişdiyi məqama verilən addır.

*Arı oldun, hər çiçəkdən alırsan,
Balın damızlığın qanda bulursan,
Yetmiş min ayətə dəlil olursan,
Anlayıb da bu dəlili bulunca. [3, s. 332]*

Bu bəndin dini yox, məhz təsəvvüfi məna daşdığı üçüncü misradakı “yetmiş min ayət” ifadəsindən bəlli olur. Əgər söhbət Quran ayələrindən gedirsə, məlumdur ki, onların sayı 6236-dır. Bəs onda Xətayinin adını çəkdiyi “yetmiş min ayət” haradan çıxdı? Bunun bir neçə izahını vermək olar. Onlardan ən yayğını görünən və görünməyən, duyulan və duyulmayan hər şeyin Allahdan gələn bir ayət olduğu fikridir ki, bu da təsəvvüfdəki “kəsrəti-mövcud” və “vəhdəti-mövcud” qavramları ilə səsləşir.

Yuxarıdakı bənddə adı çəkilən “dəlil” isə sufi təriqətlərində ayrıca bir mövzudur. Ürfani qaynaqlarda “dəlil” təkcə bir şeyin isbatı və təsdiqi anlamına gəlmir. Təsəvvüfdəki “dəlil” daha çox müridi mürşidə, və ya şaha aparan, ona zəmin olan, ona “dəlil olan” şəxsdir. “Dəlil” bilinən anlamıyla daşdığı sübut, şahid və başqa kəlmələrin xaricində ədəbi bir termin olaraq, “rəhbər-mürşid” mənasına da sahibdir” [9, s. 309-318]. Sufi-qizilbaş təriqətində isə, “dəlil” məsələsi xüsusi məna yükünə sahibdir ki, bu da Xətayinin bir çox heca şeirində özəl olaraq vurğulanır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Şah İsmayıl Xətayinin heca vəznli şeirləri içərisində aşiqanə mənzumələr də özünəməxsus yer tutur. Həmin şeirlər Haqq aşiqi bir arifin dilindən insana, gözəlliyə, məhəbbətə ünvanlanmış lirik nümunələrdir:

*...Bildiyim unuttum, eylərəm fəryad,
Dərdim budur, dil yox istəyəm imdad,
Təkrar yenə təlim etdi bir ustad,
Dərsimi məktəbi-ürfandan aldım... [3, s. 336].*

Bu misralar lirik, axıcı və bir qədər də qəmli təsir bağışlasa da, cəmi dörd misrada sona doğru ürfani bir pirə, ustada müraciət edilir. “Təkrar yenə təlim etdi bir ustad” misrası sufi müridinin öz müşidinə olan daimi ehtiyacının göstəricisidirsə, “dərsimi məktəbi-ürfandan aldım” misrası isə məhəbbətin, eşqin qəti şəkildə ürfani bir nəsnə olduğunu açıq şəkildə bəyan edir.

*Can gözü qəflətdən açıla düşdü,
İkilik pərdəsi seçilə düşdü,
Qüdrət xəzinəsi açıla düşdü,
Cəvahiri kani-mərcandan aldım... [3, s. 336].*

Təsəvvüfdəki “ikilik”, və yaxud da “ikilikdən birliyə yetmək” məsələsi Şah Xətayinin başqa şeirlərində də özünə yer alır. Məsələn, onun məşhur varsağılarından birində deyilir:

*İki can idik birləşdik,
Məhəbbət qapısını açdıq,
Şükür, didara irişdik,
Dədəm, xoş gəldin, xoş gəldin [3, s. 335].*

Buradakı “dədə” həm müraciət, həm də fəxriyyə motivi kimi də anlaşılır. Yəni, bu şeirdə Şah Xətayi həm öz müşidinə, həm də müridlərinin dilindən özünə xitab edə bilər.

Şah Xətayinin lirik formalı heca şeirləri həm də özündən sonrakı dövrün Azərbaycan aşiq şeiriyyətinə də həlledici təsirlərini göstərmişdir. Onun xüsusilə də gəraylıları bu baxımdan səciyyəvidir. Bu şeirlər Şah Xətayiyə qədərki səkkizhecalıya bənzər ozanvari mənzumələrdən fərqli olaraq, daha üslublu, rədif və qafiyə sistemi daha dəqiq olan gəraylılardır:

*Könül seyranda gəzərkən,
Şah gəldi, qondu saraya.
Haqqa niyaz eylər ikən,
Bir əngəl düşdü araya.*

*Haqqın qapısından girdim,
Kəndi vücudumu gördüm,
Mərifət qazanını qurdum,
Eşqi qaynadan kürəyə.*

*Məhəbbət xaslar xasıymış,
Etməyəm haqqın nəsiymiş.
Sevgi haqqın sevgisiymiş,
Ərənlər nə deyər buraya? [3, s. 354].*

Şah Xətayinin bu tip şeirlərində biz Sufi-Qızılbaş dünyagörüşünün əsl batini, mənəvi qatlarını görürük. Bir təsəvvüf təriqəti olan qızılbaşlığın əslində Haqq-Tanrı sevgisindən ibarət olduğunu – “sevgi haqqın sevgisiymiş”, Allahın zat və sifətlərinin insanda cəm olduğunu – “Haqqın qapısını açdım, kəndi vücudumu gördüm” və insan qəlbinin nəticə etibarilə Haqqın evi olduğunu – “Könül seyranda gəzərkən, şah gəldi qondu saraya” – görürük. Bu qədər dərin mənalı və özünəxas fəlsəfi məntiqə sahib olan incə ruhlu şeirlərin sadə el aşıqlarının sazında “Baş gəraylı”, “Orta gəraylı” kimi havalar üstündə

oxunması heyrətamiz dərəcədə xəlqidir və millidir.

Bütün bunların fonunda Şah İsmayıl Xətayinin ağız ədəbiyyatından gələn şeir şəkillərinə də müraciət etməsi maraqlı və orijinal faktor olaraq qarşımıza çıxır. Onun varşılıqları bu baxımdan önəmlidir:

*Bir gözəlin vücudunun şəhrinə,
Bax, nəzər eylə də həməən arif ol.
Dükənində dediyin mətahına,
Bax, nəzər eylə də həməən arif ol... [3, s. 351]*

Məsələ burasındadır ki, ağız ədəbiyyatı nümunələrində dərin, fəlsəfi, ürfani, üstəlik də sistemli fikir və mənalara az rast gəlmək olur. O, burada insan vücudunu “şəhər” adlandırır. O “şəhər”i tanıyan, yəni insanı bilən arif olur, Haqqı görür. Yaxud da başqa bir varşılıqlarında böyük söz sənətkarı belə deyir:

*...Bayquş kimi nə bəklərsən viranı,
Şükür olsun səni bizə verəni,
Sultan Xətayinin işi, yüyəni,
Mehman canlar bizə səfa gəldiniz. [3, s. 352]*

Buradakı lirik atmosferin alt qatlarında təsəvvüfdəki “mehman”lıq, yəni Allahın, mələklərin, nəbilərin, övliyaullahın Haqq aşiqlərinin könlünə “qonaq gəlməsi”, onların vücudunda təcəllə etməsi kimi məsələlər yer alır.

Aşıq sözünün mənbəyi böyük ehtimalla ərəbcədəki “aşiq”dən gəlir. F. Köprülünün bu barədə fikirləri diqqətəlayiqdir: “Aşıq” xalq arasında ümumiyyətlə saz şairlərinə verilən bir addır. Yenə də xalq arasında dolaşan bir çox mənqəbələr bunların maddi və cismani eşqdən mənəvi və ruhani eşq dərəcəsinə yetdiklərini, saz çalıb, şeir söyləməyi də ilahi vasitələrlə, yəni ya bir mürşidin, pirin, yaxud Xızır peyğəmbərin rüyada və ya həqiqətdə təcəllası ilə öyrəndiklərini anladır. Görünür ki, bunlar xalq arasında deyildiyi kimi Haqq aşiqlərdir və ilham qaynaqları daima ilahilərdir” [6, s. 26]. Lakin xalq arasında bu gün də yaygın olan “haqq aşığı” ifadəsini təkcə Haqq aşiqi, Allah aşiqi ifadəsi kimi başa düşmək olmaz. Prof. A.Nəbiyev yazır: “Aşıq sənəti təkcə Allaha aşiqliklə Allahın yaratdıqlarına aşiqliyi birləşdirib vəsf etdi, cəmiyyət içərisində İslam dəyərlərinə xidmət edən bir ifaçılıq sahəsi kimi formalaşdı” [2, s. 24]. Tanınmış alimin izahı nəticə etibarilə yanlış olmasa da, dövrün məlum stereotipləri nöqtəyi-nəzərindən bəsit və dayazdır. Çünki, alimin “İslami dəyərlər” dediyi anlayış sufi-ürfani dünyagörüşünə və xüsusilə də Qızılbaş-Səfəvi məfkurəsinə çox zaman zidd olmuşdur.

Şah İsmayıl Xətayinin bu qədər geniş və hərtərəfli şeir yaradıcılığı içərisində onun xalq bayatılarına müraciət etməsi, daha doğrusu, özünün yeni bayatılar yaratması həqiqətən valehedici bir faktdır:

*Xətayiyəm, bir halam,
Əlif üstündə dalam.
Sufiyəm təriqətdə,
Həqiqətdə abdalam. [3, s. 356]*

Az öncə vurğuladığımız məsələyə qayıdaraq demək istərdik ki, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin və xüsusilə də xalq bayatılarının demək olar ki, heç bir nümunəsində fəlsəfi, ürfani, sufiyanə mətləblərə rast gəlmək mümkün deyil. Bayatılar adətən lirik məhəbbət mövzulu, qəm-kədər motivli, və ya ictimai məzmunlu şeir şəkilləridir. Lakin Şah Xətayi bayatılardan da bir forma kimi istifadə edərək, bu kiçik parçada “təriqət”lə “hə-

qiqət”in başqa-başqa mərtəbələr olduğunu maraqlı şəkildə dilə gətirir. Onun buradakı deyiimi ilə sufilik təriqət, abdallıq isə həqiqət qatlarına aid anlayışlardır. Və yaxud:

*Könül vermə nadana,
Haqqı inkar edənə,
Müridəm, haqq demişəm,
Məhəbbət xanədanə. [3, s. 356]*

Burada da müridlikdən, “xanədan”dan (əhli-həqlərdə “xanədan” anlayışı müqəddəs nəsil şəcərəsi anlamına gəlir) söhbət gedir. Ümumilikdə isə, həm səfəvilikdə, həm də əhli-həqlərdə xanədan anlayışı bəsit mənada nəsil şəcərəsini deyil, daha çox ruhani-fəlsəfi ötürücülük prinsipini daşımaqdadır.

Nəticə

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Şah İsmayıl Xətayinin əruz vəznli şeirləri kimi heca vəznli şeirləri də Sufi-Qızılbaş məfkurəsinin çox lirik, fəlsəfi təzahüründən ibarətdir. Bu fəlsəfənin ədəbi-bədii həlli Xətayi qələmində uğurla tamamlanmış və İrandan, Azərbaycandan Anadoluya, Balkanlara qədər böyük bir türk coğrafiyasında bu gün də yaşamaqda və yayılmaqdadır. Onun həm lirikası, həm də ictimai-fəlsəfi mənzumələri Azərbaycan-türk təsəvvüf ədəbiyyatının qiymətli nümunələri kimi bu gün də Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrində fəaliyyətdə olan türkdilli sufi təkyə və cərəyanlarındakı zikir və ibadət mərasimlərində geniş şəkildə istifadə olunur. Sazla, ozanlıqla, baxşılıqla birbaşa bağlı olan Xətayinin anadilli, heca vəznli poeziyası Azərbaycandan Xorasana qədər geniş coğrafi arealı öz mənəvi fəthatı altında tutmaqda və ürfani dünyagörüşə könül vermiş milyonları öz ruhani-mistik fəlsəfəsi ilə idarə etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev F. Təsəvvüf ədəbiyyatı nümunələrinə fərqli baxışın bəzi təzahürləri // Elmi axtarışlar. 2009, №V, Bakı: Nurlan, 274 s.
2. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, II hissə. Bakı: Elm, 2006, 664 s.
3. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
4. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Proqres, 2012, 434 s.
5. Xavəri S. Xətayi poeziyasında təsəvvüf ideyası // Ədəbiyyat məcmuəsi, 1999, C. XVII, Bakı: Ağrıdağ, s. 206-214.
6. Köprülü M. Saz Şairləri, I–V, Ankara: Başer Matbaası, 2004, 726 s.
7. Köprülü M.F. Türk Edebiyyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken, 1980, 463 s.
8. Omid F. Karacadağ Sufileri ve Şah İsmail Hatayinin Talipleri // Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi, 2024, Sayı: 30, 377 s.
9. Yayın N. Divriqli Veli Dedenin Şiirlerinden hareketle ‘Delil’ Termini Üzerine // Uluslararası Folklor Akademi Dergisi, 2018, C.1, S.3, s. 309-318.

Резюме

Ламан Османова

Значение поэзии Шаха Исмаила Хатаи в возникновении и формировании азербайджано-турецкого народного суфизма

В статье рассматривается поэтическое воплощение кызылбашского суфийского ордена, одного из ведущих направлений азербайджано-турецкого народного суфизма, и значение поэзии Шаха Исмаила Хатаи в этой сфере. Азербайджанская суфийская поэзия, важная ветвь тюркского народ-

ного суфизма, ярко проявила себя в диванной литературе арузовского размера, а также в поэзии озан-ашугов. В частности, велики заслуги Шаха Исмаила Хатаи в придании ашугской поэзии нового содержания и формы. Хатаи, помимо того, что был диванным поэтом, остался в истории и как озан, писавший в стиле народной поэзии. В его творчестве народная поэзия достигла своего расцвета. Хатаи находился под влиянием как тюркоязычных поэтов, живших до него, так и оказал большое влияние на народную поэзию, появившуюся после него. Проявление суфийского метода мышления в азербайджано-тюркском языке – одна из основных тенденций, прослеживающихся практически во всех его произведениях. Этот великий поэт, тайно и явно черпавший вдохновение у таких поэтов, как Деде Горгуд и Юнус Эмре, сочетал традиции народного языка и народной поэзии с высокими общечеловеческими чувствами и сакральной философией. В то же время многие суфийские мотивы в азербайджанских эпосах связаны с этим периодом, с правлением Сефевидского государства Азербайджана. Рассматривая положение суфийского мировоззрения в современную эпоху, можно сказать, что среди мистических течений Востока алави-бекташи выделяется своим гуманизмом и прогрессивными качествами. С этой точки зрения, образцы суфийской поэзии, написанные простым народным языком Шахом Исмаилом Хатаи, всегда современны и актуальны. Шах Исмаил Хатаи, привлекавший ко двору народных поэтов и обеспечивший им высокий статус, создал условия для зарождения суфийско-пантеистической мысли у представителей поэтической поэзии-ашугов. Он снискал себе славу в народе и как царь, и как поэт, и как суфийский шейх. Неслучайно и сегодня в Азербайджане, Анатолии, Иране и многих балканских странах образ Шаха Хатаи живёт как символ святости и возвышенности.

Ключевые слова: *Хатаи, озан, ашуг, поэзия, суфий, пантеист, народный, тюркский, саз, эпос*

Summary

Laman Osmanova

The Importance of Shah Ismayil Khatai's Poetry in The Emergence and Formation of Azerbaijan-Turkish Folk Sufism

The article discusses the poetic embodiment of the Qizilbash-Sufi order, one of the leading branches of Azerbaijani Turkish folk Sufism, and the importance of Shah Ismail Khatai's poetry in this sphere. Azerbaijani Sufi poetry, an important branch of Turkish folk Sufism, has clearly manifested itself in the aruz-meter divan literature, as well as in the ozan-ashug poetry. Shah Ismail Khatai's great services were made in the acquisition of new content and form of ashug poetry. Khatai, in addition to being a divan poet, also remained in history as an ozan who wrote in the style of folk poetry. Native poetry reached its peak in his example. Khatai was influenced by both the Turkic-speaking poets who lived before him and had a great influence on native poetry that came after him. The manifestation of the Sufi method of thought in Azerbaijani Turkish is one of the main trends that stands out in almost all of his works. This great poet, who secretly and openly benefited from examples such as Dede Gorgud and Yunus Emre, combined the traditions of folk language and folk poetry with high universal feelings and sacred philosophy. Considering the place of the Sufi worldview in the modern era, it can be said that among the mystical currents of the East, the Alawi-Bektashi tradition stands out for its humanism and progressive qualities. From this perspective, the examples of Sufi poetry written in the simple vernacular by Shah Ismail Khatai remain ever contemporary and relevant. At the same time, many of the Sufi motifs in Azerbaijani epics are associated with this period, with the rule of the Safavid State of Azerbaijan. Shah Ismail Khatai, who attracted folk poets to the court and gave them a high status, created the conditions for the emergence of Sufi-pantheistic thought in the representatives of poet-ashug poetry. He gained fame among the people as both a king, a poet, and a Sufi sheikh. It is no coincidence that even today, in Azerbaijan, Anatolia, Iran, and many Balkan countries, the image of Shah Khatai lives on as a symbol of holiness and exaltation.

Key words: *Khatai, ozan, ashug, poetry, sufi, pantheist, folk, Turk, saz, epic*

Sivilizasiya elmi-nəzəri, praktiki jurnalının məsul katibi fil.ü.f.d., prof. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.